

УДК 930.85:351.862.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.17>

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Притулюк Василь,

аспірант кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0009-0006-7462-5136

У нинішніх умовах російської агресії, яка є глобальною загрозою нашій державі та українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини постає одним із важливих елементів забезпечення національної безпеки України. Адже матеріальні об'єкти культурної спадщини, як і духовні цінності українського народу, виступають ключовими основами подальшого процесу єднання та консолідації сучасного українського суспільства і сприяють формуванню спільної національної історичної пам'яті, що є особливо важливим та актуальним в умовах триваючої російсько-української війни. Із моменту російського вторгнення відбуваються численні порушення міжнародного права щодо охорони та збереження культурної спадщини, оскільки Російська Федерація масово знищує та незаконно вивозить з України культурні цінності.

У статті аналізуються пріоритети національної політики захисту культурної спадщини в умовах війни та з урахуванням євроінтеграційного поступу України, розглядаються правові засади формування української державної політики культурної спадщини як складника національної безпеки.

Поняття культурної спадщини є доволі широким і, крім об'єктів матеріальної культури, включає питання збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності. Тому захист мови, традицій, цінностей, релігії, самобутності, творчості, культурно-історичних засад згуртованості спільноти виступає важливим елементом культурної спадщини. Якщо щодо очевидного нищення матеріальних об'єктів культурної спадщини ведеться документування як окремих воєнних злочинів, то духовна сфера є не менш уразливою щодо російської гібридної агресії, але зона та глибина ураження є значно менш помітними на перший погляд. Тому так важливо розуміти і комплексно протидіяти всім формам та методам нищення культурної спадщини, адже таке нищення – це пряма загроза національній безпеці.

Ключові слова: національна безпека, культурна спадщина, культурні цінності, Україна, державна політика, історична пам'ять, російська агресія, гібридна війна, правові засади.

Prytuliuk Vasyl. Protection of cultural heritage as a component of national security

In the current conditions of Russian aggression, which is a global threat to our state and the Ukrainian people, state policy in the field of cultural heritage is one of the important elements of ensuring Ukraine's national security. After all, the material objects of cultural heritage, as well as the spiritual values of the Ukrainian people, are the key foundations of the further process of unification and consolidation of modern Ukrainian society and contribute to the formation of a common national historical memory, which is especially important and relevant in the conditions of the ongoing Russian-Ukrainian war. Since the Russian invasion, there have been numerous violations of international law regarding the protection and preservation of cultural heritage, as the Russian Federation massively destroys and illegally exports cultural assets from Ukraine.

The presented article analyzes the priorities of the national policy for the protection of cultural heritage in the conditions of war and taking into account the European integration progress of Ukraine, the legal basis of the formation of the Ukrainian state policy of cultural heritage as a component of national security is considered.

The concept of cultural heritage is quite broad and, in addition to objects of material culture, it also includes the issue of preserving historical memory and forming national identity. Therefore, the protection of language, traditions, values, religion, identity, creativity, cultural and historical foundations of community cohesion are important elements of cultural heritage. And if the obvious destruction of material objects of cultural heritage is documented as separate war crimes, then the spiritual sphere is no less vulnerable to Russian hybrid aggression, but the zone and depth of damage are much less noticeable at first glance. That is why it is so important to understand and comprehensively oppose all forms and methods of destruction of cultural heritage, because such destruction is a direct threat to national security.

Key words: national security, cultural heritage, cultural values, Ukraine, state policy, historical memory, Russian aggression, hybrid war, legal foundations.

Культурний, гуманітарний простір став фронтом,
бойові дії на якому часом проходять із не меншою запеклістю, аніж на реальному полі бою.
С. Магда

Як відомо, гібридна агресія здійснюється переважно у невійськовій сфері, але є не менш загрозливою національній безпеці, ніж збройна агресія, адже гібридна агресія у сфері культури на державному

рівні здійснюється не з метою захоплення території, а заради контролю над настроями та думками жителів держави, що стала жертвою агресії [4, с. 141]. Українська національна культура стала мішенню у гібридній війні ще задовго до безпосереднього збройного вторгнення Російської Федерації [7, с. 236].

Починаючи з 2014 р. на тимчасово окупованих територіях України російська влада здійснює системні й усеохопні заходи для знищення матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, тим самим руйнуючи засади української ідентичності населення цих територій. Здійснюються заходи з викорінення української мови з побутового обігу, освіти, науки, медіа. Агресор знищує спільну для українського суспільства національну історичну пам'ять, вилучає книги, забороняє будь-які джерела інформації, що декларують україноорієнтований чи будь-який альтернативний путінському режимові погляд на історію, державу, спільність українства [3, с. 23], тим самим загрожуючи національній безпеці нашої держави.

Відомим фактом є те, що за часів радянського тоталітарного режиму культурна спадщина українського народу зазнала непоправних утрат: під гаслами «войовничого атеїзму» знищено тисячі культурних споруд, затоплено об'єкти культурної спадщини каскадом штучних морів, вивезено десятки тисяч рухомих культурних цінностей, серед яких – твори мистецтва, археологічні пам'ятки тощо. Радянською політикою інтернаціоналізації та русифікації стиралися маркери української ідентичності, нищилися мова та традиції, викорінювалася національна історична пам'ять. За часи української незалежності, на переконання автора, Україні не вдалося подолати радянські наративи та стереотипи, що вкрай негативно позначилося на суспільстві. Тому нині в умовах війни надзвичайне значення для національної безпеки мають охорона культурної спадщини та формування державної політики історичної пам'яті, підвалинами якої є матеріальні і нематеріальні культурні цінності.

На думку київського політолога Є. Магди, культурний вектор російської гібридної війни агресії є одним із ключових елементів агресії [4, с. 141]. Під гаслами «захисту російськомовного населення» РФ виправдовувала окупацію українських територій у 2014 р. Із лютого 2022 р. Росія брутально заперечує право України на окремішню історію, культурну самобутність та національну ідентичність – це головні лейтмотиви, що супроводжують російську збройну агресію та розкручуються проросійськими ЗМІ по всьому світу [7, с. 237–238].

За даними, які наводяться в аналітичній доповіді Центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, утрата або руйнування історико-культурної спадщини через російську агресію сягає величезних цифр. Зокрема, тимчасово окуповані території (ТОТ) Луганської та Донецької областей: на початок 2014 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України було внесено у Донецькій області – 88 об'єктів, серед них – 75 історії та 4 монументального мистецтва; у Луганській області – 497 об'єктів, у тому числі 403 історії та 28 монументального мистецтва. На ТОТ розташовано 49 державних музеїв, у тому числі найбільші музеї регіону зі значною частиною Музейного фонду України [3, с. 24].

Тимчасово окуповані території АР Крим та місто Севастополь: до окупації діяли 34 музейні установи, підпорядковані Міністерству культури України, із 917 477 предметами, що входили до державної частини Музейного фонду України. У Севастополі – 5 музейних установ із 320 163 предметами, що також входили до державної частини згаданого фонду. На півострові розташовано 3 800 нерухомих пам'яток культури, зокрема один з українських об'єктів, внесених до списку Світової спадщини ЮНЕСКО (World Heritage List), – місто Херсонес Таврійський та його хора. Низку об'єктів внесено до попередніх списків: Бахчисарайський палац кримських ханів і Чуфут-Кале, комплекс пам'яток Судакської фортеці VI–XVI ст., Кримська астрофізична обсерваторія, пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Чорного до Середземного моря, культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (Мангуп-Кале та Ескі-Кермен) [3, с. 24].

Культурні цінності в зоні активних бойових дій: за даними Українського культурного фонду, на 25 лютого 2023 р. ушкоджень зазнали 1 322 об'єкти культурної інфраструктури, зокрема 569 старовинних будівель, 69 музеїв, 305 релігійних споруд. Із них більше ніж третину (505) цілковито зруйновано. Найбільших утрат і збитків зазнала культурна інфраструктура в Донецькій, Харківській, Київській, Херсонській, Миколаївській та Луганській областях. На лютий 2023 р. щонайменше 2 148 закладів культури та релігії зазнали пошкоджень унаслідок повномасштабного вторгнення. Серед них 703 будинків/палаців культури, 348 релігійних споруд, 82 музеї та 22 театри. За даними експертів проєкту KSE Institute «Росія заплатить», загальна сума збитків закладів сфер культури та релігії становить понад 1,5 млрд дол. [3, с. 25].

Від початку великої війни окупаційні сили викрали артефакти з майже 40 українських музеїв. Зокрема, під виглядом «евакуації» культурних цінностей із зони бойових дій Російська Федерація вивезла

та незаконно привласнила низку музейних колекцій. Маріуполь: із музеїв викрали та вивезли понад 2 тис експонатів. Серед найцінніших предметів були старовинні ікони, унікальний рукописний сувій Тори, 200-річна Біблія та понад 200 медалей. Вивезено колекцію фонду Художнього музею імені Архипа Куїнджі, будівлю музею зруйновано 21 березня 2022 р. Мелітополь: зібрання музейного фонду краєзнавчого музею, який містив колекцію скіфського золота з розкопок Мелітопольського кургану. Херсон: колекція фондів краєзнавчого музею, у яких зберігались артефакти скіфського і давньогрецького періодів і твори XVII–XX ст. Із понад 13 тис експонатів викрадено 80%. Деякі викрадені картини з Художнього музею помічено в Сімферополі. Унаслідок підриву Каховської ГЕС, яку здійснила російська сторона 6 червня 2023 р., понівечено або назавжди знищено 10 бібліотек та п'ять музеїв Херсонщини. Значна частина із цих об'єктів розташована на тимчасово окупованій території [3, с. 25–26].

Окрім того, на окупованих територіях засобами гібридної війни держава-агресорка в усілякі способи намагається знищити всі прояви української нематеріальної культурної спадщини, тим самим порушуючи закони України [1] та Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини [2; 6].

Дані дії проявляються через повальну русифікацію на ТОТ, що має на меті знищення української національної ментальності та ідентичності. Найактивніше Росія діє через дітей, піддаючи їх милітаризації та вивезенню з території України. Ще одним кроком нищення нематеріальної української культурної спадщини є нищення усього, що пов'язано з українською історією: місць національної пам'яті, монументів, підручників з історії України, тим самим намагаючись викоринити національну історичну пам'ять. Книги української літератури на ТОТ віднесено до категорії «екстремістської» літератури.

Останні факти впливають на можливість, а врешті, і на здатність жителів України на тимчасово непідконтрольних землях користуватися нематеріальною культурною спадщиною, формувати обізнаність та здійснювати власну ідентифікацію з Україною, а це вже пряма загроза національній безпеці.

Із метою нищення нематеріальної культурної спадщини РФ на ТОТ України здійснюються широкоформатні ідеологічні репресії під наглядом суворої цензури. Зокрема, нав'язуються російські наративи, що цілеспрямовано підривають та знецінюють українську культуру та історію; переслідуються представники освітньої та культурної сфер, які відмовляються нав'язувати російські цінності та пропаганду або ж виступають проти російської окупації; закриваються українські культурні, освітні та релігійні установи [8, с. 4–5].

Окрім того, на тимчасово окупованих територіях України відбувається розкрадання та мародерство культурних цінностей. Зокрема, у згаданій вище аналітичній доповіді Центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень зазначається, що, наприклад, з часу захоплення Кримського півострова РФ розгорнула масштабні археологічні розкопки, у межах яких триває знищення археологічного пласта України, мародерство та розкрадання українських культурних цінностей. Так, у межах зведення «Нового Херсонесу», у безпосередній близькості до об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО, російська сторона з 2021 р. провела так звані «рятувальні археологічні розкопки» площею у 86,5 тис м² і декларує виявлення 3,5 млн артефактів та сотні об'єктів різних епох. Роботи вели в прискореному темпі та з використанням важкої будівельної техніки, у результаті чого багато археологічних артефактів знищено [3, с. 26].

Зросли ризики незаконного обігу на міжнародному чорному ринку культурних цінностей із тимчасово окупованих територій України. Можливості протидії цій загрозі обмежені через складність ідентифікації, доведення та притягнення до відповідальності за незаконне розкрадання українських культурних цінностей. Злочинна торгівля може стати джерелом збагачення представників окупаційної влади та її силових структур [3, с. 27].

Сучасні міжнародно-політичні реалії, з одного боку, та триваюча агресія Російської Федерації – з іншого, ставлять перед нашою державою на порядок денний імплементацію норм міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо захистку історико-культурної спадщини. Це завдання особливо актуалізується в умовах набуття Україною статусу держави – кандидата у члени ЄС. Зміни, що мають відбутися у національному законодавстві щодо збереження та охорони культурної спадщини України, як і підходи до реалізації на практиці державної охоронної політики культурної спадщини, повинні відповідати всім викликам, що пов'язані з нинішньою російською агресією проти України.

Протистояння, що його чинить Україна російській агресії, зазіханню на територіальну цілісність та ідентичність українців, призвело до формування чіткого усвідомлення, що культурна спадщина є надзвичайно важливим складником національної безпеки. У Верховній Раді України розглядаються зміни до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті [5]. Проект закону пропонується доповнити у частині третій ст. 3 пунктом: «4) збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних

елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації». Прийняття законопроекту сприятиме гармонізації підходів до охорони національної культурної спадщини в межах європейської та євроатлантичної інтеграції України. Національне законодавство щодо захисту культурної спадщини потребує зміни концептуальних підходів відповідно до: європейської та євроатлантичної перспектив України; загроз українській ідентичності в умовах агресії Російської Федерації.

Закон України про охорону культурної спадщини [1] визначає, що «культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини». У згаданому документі закріплено визначення «культурна спадщина» у дусі Конвенції про охорону Світової культурної і природної спадщини (ЮНЕСКО). Однак не закріплено визначення культурної спадщини Українського народу, а також немає положення про значення культурної спадщини для Українського народу, про захист нематеріальної культурної спадщини. Таким чином, у базовий документ щодо охорони культурної спадщини не імplementовано Конвенцію ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини [2] (до якої Україна приєдналася у 2008 р.) та Рамкову конвенцію Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (ратифікована Україною у 2013 р.). Під особливою охороною у межах дії закону перебувають об'єкти Світової спадщини, що розташовані на території України [3, с. 30–31].

Висновки. У нинішніх умовах російської агресії, яка є глобальною загрозою нашій державі та українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини постає одним із важливих елементів забезпечення національної безпеки України. Адже матеріальні об'єкти культурної спадщини, як і духовні цінності українського народу, виступають ключовими основами подальшого процесу єднання та консолідації сучасного українського суспільства і сприяють формуванню спільної національної історичної пам'яті, що є особливо важливим та актуальним в умовах триваючої російсько-української війни. Досвід протистояння Російській Федерації у гібридній війні, яка розпочалася задовго до повномасштабного вторгнення і триває нині, засвідчує, що культурна спадщина стала одним із ключових моментів російської гібридної військової стратегії і має на меті встановлення культурної, історичної та релігійної гегемонії над Україною. Відкидання права України на власну історію та культурну спадщину, привласнення української історії та культурної спадщини собі – ось головні підвалини сучасної путінської пропаганди та засади гібридної агресії. Викорінення матеріальних опор історичної пам'яті є складовою частиною російської політики знищення ідентичності українського народу.

Саме тому українська державна політика у сфері охорони історико-культурної спадщини виступає невід'ємним складником національної безпеки. Атаки на історичну пам'ять українського народу та його ідентичність, нищення матеріальної та нематеріальної культурної спадщини піднімають питання їх захисту на рівень проблеми національної безпеки. Міжнародні підходи до збереження культурної спадщини, тези про її значення в житті суспільства мають бути внесені до Закону України «Про національну безпеку України» та Стратегії національної безпеки України.

Література:

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III, редакція від 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
2. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини № 995_089, ратифікація від 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
3. Культурна спадщина та національна безпека : аналітична доповідь / В. Потапенко та ін. ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>
4. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : КАЛАМАР, 2017. 268 с.
5. Проект закону про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті № 9072 від 02.03.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41472>
6. Савченко Я., Короткий Т., Тимочко М. Імplementація норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту культурних цінностей до законодавства України: стан та окремі питання. URL: <http://surl.li/irgnq>
7. Стрільчук Л. Інформаційна війна як складова сучасних гібридних воєн (на прикладі Грузії та України). *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 235–239.
8. Стрільчук Л., Михальчук Р. Відбудова системи освіти: досвід Другої світової війни для сьогодення. *Education, science, research during martial law : Collective monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 3–23.